

Erdőbénye kulturhistóriájából

„Ha valaki Erdőbényén egy fát elhajint, az vagy kádárt üt, vagy kőfaragót” – helyi szólás mondás

Erdőbénye az Abo nemzetségnek volt ősi birtoka. Első írásos említése 1331-ből való, neve ekkor Erdő-Benje volt. Hajdan két községből állott, Alsó- és Felső-Bényéből, melyek Mező- és Egyházas-Bénye néven is szerepeltek. A település első, eredeti helye (Sötétesalj, Setétes erdő aljában) Alsó-Bénye volt, mely a jelenlegitől délre feküdt és a 17. század elején a török világban pusztult el.

Határához tartozó lakott helyek voltak: Barkóczyszőlőtelep, Barnamály, Erdőbénye-Fürdő, Felsőligetmajor, Füveskert, Hecske, Ligetmajor, Lábas-malom, Lócseszőlőtelep, Lócsetanya, Malomkert-dűlő, Mulatóhegydűlő, Mulatóalj, Mulatópart, Ravaszmájdűlő, Rednekdűlő és Sötétesalj.

Érdekesebb határnevei, dűlői közül említésre méltóak azok, melyek a táj sajátosságaira, hasznosításának módjára utalnak, illetve a helyi mondavilág emlékeit őrzik. Ilyenek például: Szilvabereg, Mogyorós (növényvilág emlékét őrzik), Rigóska (az állatvilág megjelenése a névben), Ördögkő (történelmi emlék). Legjobb borai a Peres, Talpas, Nagyszél, Várhegy, Mondola, Pincszer dűlőkben teremtek. Már 1858k-ban így dicséri borát Gross Lipót orvos: „Az erdőbényei bor, nem tekintvén annak kitűnő zamatját és tüzét, még annyiból is nevezetes, mikép a toicsvai boron kívül, minden hegyaljai bor között csupán ezt bírták romlatlanul az egyenlítőn átalvinni.”

Az el múlt négy évszázad alatt a különböző dokumentumok (megyei összírások, népszámlálási adatok, országleírások, helyi iratok) hol mezővárosként (oppidum), hol meg uradalomként (possessio) emlegetik felváltva. Ismert források szerint először 1808-ban kapta meg a mezővárosi rangot. Az 1873. évi helységnévtár adatai szerint a település Zemplén vármegyében, 1950-től Borsod-Abaúj-Zemplén megyéhez tartozik. Váltakozott járásához való tartozása is: 1873-ban a tokaji, 1952-ben a sárospataki, 1956-tól pedig a járások megszűnéséig a szerencsi járáshoz sorolták. Tanulságos a település lélekszámának alakulása is a történelmi sorsforduló tükrében: 1869-ben 1409, 1990-ban 1311, 1910-ben 1304, 1930-ban 1344, 1941-ben 1396, 1949-ben 1356, 1960-ban 1301, 1990-ben 1860, 200-ben pedig 1418 lakosa volt Erdőbényének.

Erdőbényei birtokosai voltak: a Perényiek, a Pálócziak, a Dobi és Monaki családok, a Szirmay és Trautson familiák. 1600-1604-ig Kaszaházi Joó János királyi személynök birtoka, 1608-tól 1711-ig a Lórántffy és Rákóczi család uradalma. A Rákócziak javait a szatmári béke után elkobozták, így Erdőbénye előbb kincstári birtok lett, majd később VI. Károly császár Trautson Donát hercegnek adományozta. A hercegi család kihalása után Erdőbénye tulajdonjoga visszaállt a kincstárra.

A településen több fontos műemlék templom és kastély található. Római katolikus plébániája már a 14. sz első felében fennállt, amit a pápai tizedlajstromok is igazolnak. 1332-ben kezdték építeni Szent Györgyről elnevezett templomát, gótikus stílusban, melyet az idők folyamán többször átépítettek (1780, 1892, 1903). A barokk templombelső az 1733-as felújítást követően készült el. Az eredetileg fából épület református templomot 1786-ban építették át copf stílusban. A Rákóczi-Szirmay kastély homlokzati részét az 1770-es években alakították ki. A kastélyban jelenleg szeretetotthon működik. Jelentős erdőbényei épületegyüttes még az

17. században épült, de azóta többször átalakított Budaházi-Fekete kúria is. Fontos korai gazdasági-ipari létesítménye volt a településnek a „három csillékelő malma”, mely egyfajta, a 18. században korszerűnek számító vizimalom-típust jelöl. Ember András Hegyaljai verses históriájában a következőképpen említi:

„Vagyon három malma, ha esső van forog,
Ha soká eső nints Mólnár hasa korog ...”

A község településszerkezetét tekintve ún. Kassa típusú (párhuzamos főutcás elrendezés) településstruktúrát mutat, belterülete a római katolikus templom környezetével együtt műemlékileg védett.

Már a 18. században megemlítik Erdőbénye „timsós vizét”. Az 1828-as első fürdőház alapkövetésétől ismeretes Erdőbénye-Fürdő a kezdetektől jelentős szerepet töltött be a település gazdasági és kulturális életében egyaránt. Az 1944-ig prosperáló fürdő nyitott és szabadon látogatható termeiben 1870-től rendszeresek voltak az országos hírű Anna- bálók. A fürdő 1966-tól, illetve 1988-tól a reneszánszát éli. Napjainkban nem nyilvános gyógyfürdőként, hanem honvédségi üdülőként üzemel.

A vásárok és piacok a lakosság életében sokoldalú társadalmi, gazdasági és kulturális alkalmak voltak. Történeti, néprajzi, és elsősorban helytörténeti vonatkozásban jelentőségük felbecsülhetetlen, hiszen a kereskedelmi és üzleti tevékenység mellett pótolhatatlan társadalmi-közösségi alkalmak is voltak. 1829-től a heti piacon (sokadalom) kívül négy országos szabad vásárt is tartott (derék sokadalom), mégpedig Károly napján (január 28.), Szent György napkor (április 24), Szent István napján (augusztus 20), valamint Szent Lukács napon (október 18.). Vásárai jelentősek és híresek voltak, messzi környékek lakossága és kereskedői (elsősorban lengyel és orosz borkereskedők), Kolozsvár, Lőcse, Kassa, Miskolc, Eger, Gyöngyös kalmárai is megfordultak a „derék sokadalomban”. A hegyaljai települések között Erdőbényén volt a második legkorábbi vásár Károly napján. A leghíresebb az őszi Lukács napi „hordós vásár” volt, ekkor kelt el a legtöbb erdőbényei hordó. A vásári napokon túl gyakori vendégek voltak a községben a kupeczek, miként Ember András krónikája is tanúsítja:

„Peres, Talpas Nagy-Szél jó borra mutogat,
Messzelátó farkas, borát ki iszogat,
Parlag Fejér kúttal Kupeczhez szólongat.”

A különböző mesterségek (szabók, kovácsok, kőfaragók) mellett nagy szerepük volt az erdőbényei bodnároknak, akik a 18. századi vásári árlistákon több mint harmincféle termékkel szerepeltek. Ezeken a vásárokon sajátos zempléni mértékek is kialakultak, mint pl. az ántalag (a 136 literes gönci hordó felel), és az ún. zempléni cseber.

A lakosság változatos munkát, tevékenységet végzett, kiaknázva a természet adta adottságokat, lehetőségeket. A földművelés és állattenyésztés mellett elsősorban szőlőtermesztéssel, borkereskedelemmel, gyümölcssteresztéssel (szilva, alma, cseresznye), gombászással, valamint az erdei növények begyűjtésével (szamáca, szeder, kökény, csipke), foglalkoztak.

Erdőbénye lakóinak ruhaviseletében megtalálható a guba és a lajbi (kapások, napszámosok öltözete) mellett a kismemesi divatot idéző rókás mente is. A bényei vincellérek, akik jelentős társadalmi presztízzsel rendelkeztek, kékszínű, polgárabb jellegű ruhát viseltek.

„Vincellér szint mutató kék ruhába járnak,
Férjfiak Lajbiban, gubában kapálnka,
Rókás mentében az Asszonyok sétálnak,

Ha semmijük nints is még is Úrizálnak”
(Ember András ism.)

A mezőgazdasági tevékenység mellett a település „iparosodását” a bodnárpar és a kőbányászat jelentette. Bodnárpara jóval korábbi, mint kőbányászata, hiszen ez utóbbi – már ami a korszerű bányászatot illeti – csupán 1928-ban indult meg, amikor a Hubertus Kőbánya és Útépítési Rt megalakult.

A kiváló bortermelő adottságokra Ember András krónikája is felhívja a figyelmet:

Az Ország útjáról, a Lengyelt szemléli,
Ki eljő Pintzében kóstollya, szemléli,
Nem hadja ott könnyen, mert jónak ítéli,
Mert kemény, s jó édes ízűnek ezt véli.”

Ezzel a kiváló bortermeléssel függ össze a bodnärmesterség felvirágzása a községben. A mádi és a tállyai bodnárokhoz hasonlóan már korán céhbe tudtak tömörülni. Sajnálatos dolog, hogy a múlt század első negyedében az erdőbényei bodnárok céhládája elveszett. A korábban említett két híres hegyaljai bodnárceh pecsétjének lírása alapján valószínűsíthetjük, sőt csaknem bizonyosra vehetjük, hogy az erdőbényei régi bodnár céh pecsétjében is két ágaskodó oroszán pajzsot emel, mely koronával van ellátva, a pajzsban egy hordó, a felett pedig szétnyitott körző és szerszámok voltak láthatóak.

A történelem folyamán a várost három alkalommal is nagy veszteség érte. Két esetben szörnyű pestisjárvány pusztított. 1739-ben 524 ember halt meg, köztük 63 jómódú gazda (az akkori lakosság negyedet), közel ötven családi házmaradt teljesen üresen. 1831-ben is megtizedelte a lakosságot az újabb járvány, 2 hónap alatt 203 fő „halandókat tett áldozattá”- miként azt a helyi kőfaragó mesterek által készített emlékoszlop felirata hírül adja. A múlt század elején, 1903. június 19.-én szélviharban hatalmas tűz keletkezett, felemészte a település házainak többségét, ekkor rongálódott meg a római katolikus templom is.

A régmúlt babonás hiedelmek világát idézi az Ördöggöcsör-dűlő, ahol a monda szerint a 15. században egy boszorkány hírében álló helyi asszonyt égettek meg.

A zempléni, hegyaljai, illetve az erdőbényei helytörténeti kutatásnak egyik nagyon korai és legfontosabb dokumentuma az Ember András nevével fémjelzett „Hegyalja-leírás”, valamint a 18. századi kéziratban ezzel együtt ránk maradt „Erdőbényei históriája”. Mindkét verses história 1993-ban jelent meg, János István gondozásában.

Ember András 1750 táján készült históriája 22 zempléni települést mutat be és jellemez, köztük Erdőbényét is. E krónika igen lényeges információk tárháza, alapvető néprajzi, helytörténeti adatok sokaságát tartalmazza, hiteles és megközelítően teljes korrajzot nyújt Hegyaljáról, részletesen bemutatva a táj jellegzetességeit, gazdasági, társadalmi jellemzőit, az itt élő nép történetének fontosabb fordulópontjait.

Bár Ember András személyét közelebbről nem lehet azonosítani, bizonyos, hogy kora műveltebb középrétegéhez tartozott, netán hivatalt viselő ember lehetett, aki jól ismerte a magyar költészet alapvető módszereit és verselési technikáját, s ami a legfontosabb: éles szemű megfigyelőnek bizonyul a hegyaljai kisemberek sorsát illetően is.

Művelődéstörténeti szempontból nagy jelentőségű az „Erdőbényei históriája” címen fennmaradt kézirat töredék is, mely a 19. század elejére datálható. Szerzője ismeretlen, kevésbé valószínű (bár elméletileg nem zárható ki), hogy ennek is Ember András a szerzője. Az Erdőbényei história meglehetősen nagy történelmi időtávlatban a tragikus sorsfordulók közül kettőt emel ki: az 1604- évi török pusztítást, illetve az 1818-as határvitát, mely az erdőbényeiek és a baskóiak között keletkezett. A szerző megőrizve az erdőbényei mondavilág hagyományait a török pusztítást összekapcsolja Erdőbénye 18. századi földesurának, Kaszaházi Joó János királyi személynök és Magita nevű szeretőjének történetével. A másik elbeszélés a szomszédos Baskó és Erdőbénye közti határvitából fakadó valóságos helyi háborúvá fajuló villongást, melyről történelmi dokumentumok is rendelkezésünkre állnak, mutatja be.